

L. W. C. van Lit. *The World of Image in Islamic Philosophy: Ibn Sînâ, Suhrawardî, Shahrâzûrî and Beyond*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017. 278 sayfa.
ISBN: 9781474415859.

Roxanne D. Marcotte*

Tercüme: Burak Veysel Erman**

L. W. Cornelis (Eric) van Lit, İslam felsefesinde ruhun ahiretteki akıbetine dair özgün bir çözüm olan, (kozmozik ve ontolojik olarak) dördüncü bir âlem, yani “hayal âlemi” düşüncesini incelemektedir. Çalışma oldukça hususi inceleme konusuyla, araştırma yaklaşımı ve metoduyla, metne dayalı delilleri ve analizleriyle gayet başarılı bir incelemedir. Çalışmanın ayırt edici derecede geniş tarihsel çerçevesini, klasik sonrası İslam düşüncesi tarihine mesele odaklı yaklaşım yönlendirmektedir. Bu yaklaşım neticesinde, “asılı misaller” ile birlikte “hayal âlemi” kavramlarının, erken savunucularından İbn Sînâ (ö. 428/1037), Sühreverdî (ö. 587/1191) ve Şehrezûrî (ö. yaklaşık 687/1288) ile başlayan ve sonrasında günümüze kadar gelen süreçte, sonraki gelişmelere olan etkisini gün yüzüne çıkaran detaylı bir inceleme meydana gelmiştir. Çalışma böylece klasik sonrası İslam eskatolojisine değerli bir katkı sunmaktadır.

Birinci Bölüm, Sühreverdî ve onun hayal âlemi üzerine yapılmış daha erken tarihli Henry Corbin (ö. 1978), Alfred von Kremer (ö. 1889), Louis Massignon (ö. 1962) ve sonraki (Hermann Landolt, John Walbridge, Hossein Ziai, Roxanne D. Marcotte, Nicolai Siani, Rüdiger Arnzen) çalışmalarını değerlendirilmeleriyle başlar ve çalışmanın yöntemine dair stratejinin iki ayağını takdim eder (9-18): Bunlar, öncelikle hayal âlemi ile asılı misallerin tartışıldığı pasajların bir “yakın okuma”sı ve bir de Fransco Moretti tarafından öne sürülen “mesafeli okuma”dır. Her ikisi de, “şerhlere dair metinlerarasılığın” öne sürülmesi adına, “merkezî kül-

* Çağdaş İslam Araştırmaları Profesörü, Université du Québec à Montréal (Kanada), Département de Sciences des Religions; Din Araştırmaları Fahri Kıdemli Araştırmacı, The University of Queensland (Avustralya), School of Historical and Philosophical Inquiry. İletişim: marcotte.roxanne@uqam.ca

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

liyat (*core corpus*) yahut kaynak metin”e, “sınırlı şerh geleneği”ne, “şerh geleneği”ne, “metin geleneği”ne ve “daha geniş söylem”e uygulanır.¹

İkinci Bölüm, İbn Sinâ'nın mümkün bir eskatolojik mekâna ve mütehayyilenin işlevine dair, “temel” fakat derinlikli yorumlar vazettiği pasajları tespit eder. Burada yeni bir âlem var sayılmamış olsa da, dört gözle beklenen ilahî vaatlerin vuku bulabileceği göksel cisimlerle ruhların bağlantı kurmaya kabil olduğu kabul edilerek soteriyolojik (kurtuluş öğretisi) değerlendirmeler büyük ölçüde güçlü bir şekilde öne sürülmüştür. Behmenyâr (ö. 458/1066), Esirüddin Ebherî (ö. 663/1264) ve Necmeddin Kazvîni (ö. 657/1276) gibi erken dönem şarihler, “hayalî bir eskatolojik saadet” fikrine değinmemişlerdir. Ebü'l-Berekât Bağdadî (ö. yaklaşık 560/1164) gibi bazıları ise bu fikri reddetmiştir. Ebü'l-Abbas Levkerî (ö. 517/1123) bu konuya değinmiş; fakat tarafsız kalmıştır. Seyfeddin Âmidî'nin (ö. 631/1233) yorumunda kendisine dayandığı Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi isimler ise bu düşünceye birtakım eleştiriler yöneltmişlerdir. Gazzâlî gibi (ö. 505/1111) âlimler söz konusu görüşü “imkânsız olmasa” da “tam olarak ispat edilmemiş” olarak değerlendirirken, Şehristânî (ö. 548/1153) gibi kimseler bu görüşü desteklemiş gibi görünmektedir.

Bunların hepsinden daha önemlisi ise Sühreverdî'nin mütehayyilenin ölüm sonrası işlevi meselesini nasıl teslim aldığı, onunla nasıl meşgul olduğu ve onu nasıl geliştirdiğidir. O dört katmanlı bir steriyolojik ayırım yapmış ve muhtemelen tenasüh suçlamalarından usanmış bir halde, “duman ve buhardan oluşmuş cirmeler (göksel cisimler)” fikrini, onların ölümden sonra ruhun mütehayyile gücü için kullanabileceği olası vasıtalar olabileceğinden hareketle ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır (fizik): Göksel cisimler (herhangi biri) ölüm sonrası ruhların mütehayyile gücü için konu (*mevzû*) işlevi görebilirler.

Üçüncü bölüm, “ne bir mekânda ne de bir konuda (*mahal*)” bulunan fakat bu yeni hayal âleminde yer alan, Sühreverdî'nin “‘asılı misaller’ (*müsül mu'allaka*) dediği ve daha önce kullanılmayan bir kavram” olan “esas yeniliği”yle (*Hikmetu'l-işrâk* ve *Telvihât*, bkz. Tablo 3.1 ve onun iki kitaptan seçilen metinleri karşılaştırması) başlar. Sühreverdî şöyle der: “Her kim bu yeri görürse cisimler [âlemi]nin dışında, asılı misallerin bulunduğu başka bir âlem olduğundan emin olur” (*Hikmet*) (50). Sonrasında, van Lit çeşitli asılı misalleri taksim eder: “Göksel cisimlerin aralarında yer alan” ve ruhların ölümden sonra ulaşabileceği misaller, “mütehayyile gücünde hazır bulunup henüz hayattayken beyinde yer alan” günlük yaşamda erişilebilen-

1 L.W.C. (Eric) Van Lit, “Commentary and Commentary Tradition: The Basic Terms for Understanding Islamic Intellectual History,” *MIDEO* 32 (2017): 3-26.

ler, rüyalarda yer alanlar ve son olarak derin tefekkür (*meditation*) sırasında ortaya çıkanlar (54-55). O daha sonra, Sühreverdî'nin yeni "huzurî bilgi" (*ilmu'l-huzûrî*) nazariyesini ve onun epistemolojik etkisini ortaya koyar: Buna göre ruhun şu anda kavradığı şeylerin, onları aracısız bir şekilde idrak eden "nefse" (*zât*), "hazır" olarak bulunmaları gerekir. Bu ruhun "bir göksel cisimle bağlantı kurarak, onu hayalî idraki gerçekleştirmek için kullanmasına" olanak sağlar (68). Sühreverdî'nin istidlâlî (*discursive*) ve cedelî olanı (*hüccet*) daha öncelikli gördüğü bu (manevî) tecrübe (*müşâhede*), ruhun asılı misalleri kavramasına olanak sağlar.

Bu bölüm, Zerdüştiliğin (Corbin tarafından önerilen), bilhassa Ebû Süleyman Sicistânî (ö. 360/971'den sonra) ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) olmak üzere sûfilîğin (Landolt ve Rahman tarafından önerilen) ve sözde-Aristocu *Esûlücyâ*'nın (Arnzent tarafından önerilen) muhtemel etkileri üzerine kısa tartışmalarla sona erer. Bunlar arasında en dikkat çekenini ise Ebû'l-Berekât Bağdâdî'dir. Mütehayyile gücü ile göksel küreler arasındaki bağlantıyı kabul etmemiş ve asılı misaller hakkında konuşmamış olmasına rağmen o da benzer epistemolojik kaygılar taşımaktadır. Bunun örnekleri, "tüm algıların asıl algılayıcısı" olarak mücerret ruh (veya nefis/*zât*) anlayışı (Sühreverdî'nin "bilgi"/"idrak" kavramları karşısında Bağdâdî'nin "far-kındalık" kavramı) ile görme duyu ve idrak konularındaki görüşleridir. Van Lit bundan sonra çözülmemiş veya değinilmemiş bulunan birtakım meseleleri listeler: Sühreverdî'nin asılı misallere dair sistematik olmayan ve zaman zaman anlaşılması zor tartışmaları ile onların her bir idrak çeşidiyle bağlantısı, "hayalî (*visionary*)" tecrübeler sahası, hayal âlemi ile asılı misallerin ilişkisi, daha sonraki şarihlerin de çözmeye çalıştığı meselelerdir.

Sonraki bölümler, şerh geleneğinde hayal âlemi ile asılı misaller düşüncelerinin ve ikisi arasındaki ilişkinin kabul görmesi ve geliştirilmesinin izlerini takip eder.² Dördüncü Bölüm, Sühreverdî'ye ait göksel cisimlerin ölüm sonrasında ruhların mütehayyile kuvvesi işlevini görmesi düşüncesini destekleyen Şehrezûrî'nin katkısını (özellikle *Şerhu't-Telvihât*, *Resâ'ilü's-Şecereti'l-ilâhiyye* ve *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*) araştırır. Aslında o, varlığına dair bir isbat öne sürdüğü -yeni teknik deyiimiyle- "misal âlemini" (*âlemü'l-misâl*) "daha müstakil bir şekilde gerçek, daha soyut ve daha olağanüstü" (79) hale getirmiştir. Bu yeni, müstakil misal âlemine dair daha detaylı bilgiler vermiş ve onun özelliklerini ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır: Misal âlemini, duyulur âlem ile aklî âlemin arasına yerleştirmiştir ve o burada nedensel

2 L. W. Cornelis van Lit, "The Commentary Tradition on Suhrawardî," *Philosophy East and West* 68/2 (2018): 539-563.

bir işlev görmektedir; tezahür mekânları (*mazhar*) olarak onu katmanlara ayırmış; “harikaları ve mucizevi yerleri” ile topoğrafyasını detaylandırmış; Cabursa, Cabulka ve Hurkalya’ya yer ve rütbe tayin etmiş; onu mistik tecrübelerin ortaya çıktığı bir yer olarak değerlendirmiş; ruhların tedricen yükselerek göç edebildiği (*tenasüh*) bu “ilahî rahmet” mekânına giriş yollarını izah etmiş, onun gerçek olduğunu temin etmiş ve son olarak bu fikri Yunan filozoflarına (Hermes, Empedokles (ö. MÖ. 435 civarı), Pisagor (ö. MÖ. 490 civarı), Eflâton (ö. MÖ. 347) ve Farsi peygamber Ma-nî’ye (ö. 274) de refereansla) nispet etmiştir.

Beşinci Bölüm asılı misaller ve misal âlemi konusuna istekli yaklaşmayan iki “soğukkanlı” şarih grubunu takdim eder. Bunlardan daha önceki bir grup ise söz konusu iki düşüncenin ikisinden de söz etmeyen şarihleri içermektedir: Sühreverdî’nin Farsça kaleme alınmış eserleri üzerine beş şerh; Nâsırüddin Kâşî Hillî’nin (ö. 755/1354) İbn Kemmûne’nin (ö. 683/1284) şerhi üzerine haşiyesi ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan iki şerh. İki düşünceyi de yalnızca “laf arasında” zikredenler de vardır; diğerleri ise bu düşünceleri reddetmiştir, “misal âlemini, hatta mütehayyile gücünün ölümden sonra kullanılmasını dahi reddeden” (115) İbn Kemmûne gibi. Başkaları ise bu meselelere daha az kategorik yaklaşmışlardır, örneğin Nizâmüddin Tûsî Hemedânî (ö. 650/1252’den sonra), *Şerhu’l-Lemahât* eserinde, İbn Sînâ’nın mütehayyilenin konusu olarak göksel cisimler görüşünü tercih etmiştir (eskatolojik çözüm); *el-Aktâbu’l-Kutbiyye* eserinde Abdülkadir el-Eherî (ö. 657/1259) dört varlık türü (akıl, ruh, hayaller ve asılı suretler) arasında “katı bir hiyerarşi” kurmuştur.

Daha anlayışlı yaklaşan fakat yine de mütereddit kalan Ebherî, *Keşfü’l-hakâik* eserinde, Sühreverdî’nin müzakerelerine (eskatoloji kısmı) dayanmıştır ve hiçbir yerde onları ismen zikretme de “asılı misaller” taraftarı olarak tartışır görünmektedir. Yine o Sühreverdî’nin görüşleriyle İbn Sînâ’nın kiler arasındaki yakınlığa ve söz konusu görüşlerin kabul veya reddine dair yeterince delil olmadığına işaret etmiştir. Kararsız bir şekilde, Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311) *Şerhu Hikmeti’l-işrâk*’ta ve van Lit’e göre Şehrezûrî’nin *Şerhinin* “yalnızca içselleştirme ve yeniden düzenleme”sinden oluşan misal âlemine dair bir risalesinde, kendi “şahsî” kanaatlerini ortaya koymadan “Sühreverdî’nin şerhini öylece biraraya getirmiştir”.³ 1329-1339 tarihleri arasında yazılmış, müellifi meçhul bir risale olan *el-Müsülü’l-akliyyetü’l-Eflâtûniyye*, asılı suretlerin varlığına dair ve onların varlığının aleyhinde delillerin olduğu kısımların her ikisinde de yer alan özgün delillerle “asılı misallere” dair “makul bir tartışma” (bir tam bölüm) içermektedir.

3 John Walbridge, *The Science of Mystic Lights* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), 200-231 [İngilizce Tercüme], 233-271 [Arapça metin].

Daha sonraki bir grup “dikkatli şarih”, Sühreverdî ve Şehrezûrî’nin görüşlerinin, “felsefî sağlamlıkları” ve bilhassa “naslarda yer alan cismânî haşra dair vaatler” ile alakalı “fark edilen tezatlar” dolayısıyla, yeniden keşfedildiği Şiraz okulundan çıkmıştır. *Müclî mir’âti’l-müncî* adlı eserinde İbn Ebî Cumhur Ahsâî (ö. 906/1501) misal âlemine dair bir bölümde söz konusu endişeleri dile getirmiştir. Devvânî (ö. 908/1502), Sühreverdî’nin *Heyâkilü’n-nûr* adlı eserinin şerhi olarak kaleme aldığı *Şevâkilü’l-hûr*’da, her iki düşüncüyü de “laf arasında” zikretmesi de dâhil olmak üzere görünürde misal âlemi düşüncesine ilgi duymamaktadır. Diğer taraftan, Gıyâsed-din Deşteki (ö. 949/1542) misal âleminin varlığı lehine ve onun aleyhine iddiaları ele aldığı kısımda, misal âlemine dair “esaslı” bir tartışmaya yer vermektedir. Buna rağmen o misal âlemini “eskatoloji için geçerli bir çözüm” olarak kabul etmemektedir, zira “cismânî haşr, bedenın tıpkı bu dünyada olduğu haliyle iade edilmesi anlamına gelmelidir” (129).⁴ Neyrizî (ö. 943/1536’dan sonra) *Misbâhul-ervâh* adlı eserinde Deşteki’ninkilere benzer eleştirilerle misâl âlemine karşı çıkmış olmasına rağmen Devvânî’nin *Şevâkilü’l-hûr*’una yazdığı haşiyede ve *Hikmetü’l-işrâk* üzerine yazdığı haşiyeyi de eskatoloji kısmından önce nihayete erdirerek söz konusu meseleleri tartışmamıştır; aslına bakılırsa onun eskatolojik çözümü ahiret hayatının geleneksel (*orthodox*) tasvirlerine dayanmaktadır.

Şiraz geleneğine bağlı olmayan Herevî (1008/1599’dan sonra), *Hikmetü’l-işrâk* üzerine Kutbüddin Şîrâzî’nin şerhini esas alarak yazdığı Farsça şerhte Şehrezûrî’nin yorumuna yakın durmuş, “katmanlara ayrılmış” bir misal âlemi (135) düşüncesini ve ruhların eskatolojik geleceği fikrini desteklemiştir. Şiraz geleneğinden Molla Sadrâ (ö. 1045/1636) ise misal âlemi düşüncesini kendi felsefî sistemine uygun olarak yeniden yorumlayarak misal âleminin varlığına dair “metin geleneği açısından bağımsız” bir delil öne sürmüştür. Ona göre, mütehayyile gücü “faal ve mücerret bir kuvvedir [...] onda asılı misaller açığa çıkar ve ruh yalnızca bedenle mütehayyile gücü arasında bir aracı vazifesi görür” (136-37); aynı şekilde “can ve ruh arasında ‘hayalî bir berzah’ (*el-berzahu’l-misâli*) vardır” ki bu ruhun “bedenden ayrıldıktan sonra mütehayyile gücünü kullanmaya devam etmesine” olanak sağlar” (137).

Van Lit’e göre Şehrezûrî asılı misalleri “ontolojik bir mahiyete büründürürken (*ontologized*)”, Molla Sadrâ “insanların kendi eskatolojik akibetlerini ifade için kullanabileceği hayalî şeylerin müstakil varlıklarını reddederek” misal âlemini “ontolojik bir şey olmaktan çıkarmıştır (*de-ontologized*)” (138-39). Bu durumda misal âlemi

4 L.W.C. (Eric) van Lit, “Ghiyâth al-Din Dashtaki on the World of Image (*‘âlam al-mithâl*): The Place of His *Ishrâq Hayâkil al-Nûr* in the Commentary Tradition on Suhrawardî”, *Ishrâq: Islamic Philosophy Yearbook* 5, Moskova: Vostochnaya Literatura, 2014), 116-136.

“tamamen boş ve yalnızca tam anlamıyla kendilerini üreten mütehayyile gücüne iliştirilmiş şeylerle doldurulmuş” olacaktır (139); şüphesiz Molla Sadrâ bu düşüncesinde İbnü'l-Arabî okumalarından esinlenmiştir (bkz. *Hikmetü'l-işrâk* haşiyesi). Molla Sadrâ misal âlemini kullanarak “şunu iddia etti, bizim orada elde ettiğimiz beden, ahvalimize ve alışkanlıklarımıza göre ve yine naslarda geçen ahirete dair vaatlere uygun olarak bizim tarafımızdan oluşturulmuş, aktif bir şekilde elde edilmiştir” (140). “Haşrolunan beden” ise “oranın haricî gerçekliğinde var olan bireysel cevherî suretten, bu maddî âlemden farklı bir âlemde” (*el-Mebde ve'l-meâd*) meydana gelir, yani “duyulur ve aklî âlemler arasında” yer alan misal âleminde (140). Molla Sadrâ “dört katmanlı ontolojik ayırım” a katılmaz, o yalnızca “maddî cisimlerin duyuşal âlemi”, “hayâlî görünümünün misal âlemi” ve “maddî olmayan suretlerin aklî âlemi” şeklindeki bir kozmolojiyi kabul eder (141).

Altıncı Bölüm bilhassa sonraki dönemlerde Şii İran'da Şehrezûrî'nin “misal âlemi” fikrinin nasıl karşılandığını ortaya çıkarmaktadır. Odak noktası, birkaç merkezî pasaj ve bunların sonraki metinlere “yazım açısında kasıtlı bir benzerlik gösterdiği” tüm örneklerle devam etmektedir (Şekil 6.1, yirmi birinci yüzyıla kadar belirlenmiş kırk üç düşünürün özeti olan bir aktarım ağacı sunar). Bu “yaklaşım, yeniliklere işaret etme noktasında daha az başarılı olmasına” ve her bir yazarı “yeterince” kapsayamamasına rağmen, söz konusu düşüncenin aktarımının genel yapısını belirlemeye yarayan bir çalışmadır. Böyle bir gezinti kendi tabiatında fazlasıyla keşifçidir, dolayısıyla sonuçları da öyle olacaktır.

İnceleme *Şerhu Hikmeti'l-işrâk* adlı eserine “Şehrezûrî'nin pasajını usta bir şekilde katan” Kutbüddin Şîrâzî ile başlar. O kendi yorumlarını “doğrudan orijinal metne” dâhil etmiş ve onları harmanlamıştır. Böylece görünen o ki yeni hiçbir şey eklemekten, “soyut görünümün âlemi” ifadesini yorumlamak için” yalnızca pasajın yerinde değişiklik yaparak “kendi *şerhinin* tamamını Şehrezûrî'nin *şerhi* üzerine bina etmiştir” (aynı şey misal âlemi üzerine yazdığı risale için de geçerlidir; bkz. karşılaştırmalı Tablo 6.1). On dördüncü yüzyılda önemli bir aktarıcı olan Teftâzânî (ö. 792/1390), Kutbüddin Şîrâzî'nin neden bu “soyut şeyler” (*mücerredât*) âleminin “dünyevî”/“duyuşal” âleme paralel olduğunu açıkladığı (ontoloji kısmı) ve *Şerhu Hikmeti'l-işrâk* eserinin bir yorumunu yaptığı *Şerhu'l-Makâsîd* adlı eserinde söz konusu pasajı tartışmıştır (bkz. Tablo 6.2). On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, Hüseyin Meybûdî/ Kadî Mîr'in (ö. 911/1505) Ali b. Ebî Tâlib'e nisbet edilen *divân* üzerine yazdığı *şerhte* yaptığı gibi bazı yazarlar pasaja yer vermiştir. Bazıları, zaman zaman, küçük değişikliklerde ve eklemelerde bulunmuşlardır, tıpkı Gıyâseddin Deştékî'nin *Heyâkulu'n-nûr* üzerine yazdığı risalede ve Herevî'nin *Hikmetü'l-işrâk* *şerhi* üzerine yazdığı notlarda yaptığı gibi. Bazıları ise daha kapsamlı bir şekilde

Şehrezûrî'ye ait *Resâil*'i kullanmıştır, tıpkı İbn Ebî Cumhur'un yaptığı gibi Şehrezûrî'nin *Şerhu't-Telvihât*'ıyla birlikte yahut *Misbâhü'l-ervâh*'ında Sühreverdî'nin *Elvâh*'ını şerh eden Neyrizî gibi (bkz. Tablo 6.3).

On yedinci yüzyıl Safevî entelektüelleri arasında Bahâüddin Âmilî olarak da bilinen Şeyh Bahâî (ö. 1030/1621), ölüm ile yeniden dirilme arasındaki zaman ve mekân olan *berzahı* anlamak adına, bu fikri yoruma dayalı (*hermeneutical*) bir araç olarak geleneksel Şii düşünceye dâhil etti (152). Örneğin *el-Erbaûn hadisân* adlı eserinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'ına ve muhtemelen Kutbüddin Şîrâzî'nin *şerhine* "ciddi ölçüde borçlu görünmektedir" (bkz. Tablo 6.4). Arkadaşı Mîr Dâmâd (ö. 1041/1631) *Cezevât* adlı eserinde bu konuda bir tartışmaya yer vermiştir. Ve Mîr Dâmâd'ın öğrencisi Molla Sadrâ, İbn Sînâ'nın *Şifâ'sı* üzerine yazdığı haşiyelerde ve *Esfâr* adlı eserinde Şehrezûrî'nin pasajına gönderme yapmış olmasına rağmen onu kullanmamıştır. Pasaj aynı zamanda Abdurrezzak Lâhicî (ö. 1072/1662) (Molla Sadrâ'nın öğrencisi) ve "Sühreverdî şerh geleneğinden değil, İbnü'l-Arabî şerh geleneğinden yararlanmış gibi görünen" Muhsin Feyz Kâşânî (ö. 1091/1680) tarafından tartışılmıştır (161). On sekizinci yüzyılda, Şehrezûrî'nin misal âlemi, *berzahı* tartışan ve Teftâzânî ile Şeyh Bahâî'nin eserlerine atıf yapan Meclisî'ninki (ö. 1110/1698) gibi geleneksel Şii hadis şerhlerinde görülmektedir. Ondan başka o zamanın birkaç şarihi de böyle yapmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı Anadolu'sundan birtakım yazarlar söz konusu pasajı tartışmıştır, mesela Gelenbevî (ö. 1205/1790), Devvânî'nin Adudüddin İcî'ye (ö. 756/1355) ait *Akâid* eserine yazmış olduğu şerh üzerine bir haşiye yazmıştır ki burada misal âlemi, asılı misallerle birlikte Tanrı'nın bilgisine dair bir tartışmaya dâhil edilmiştir. Daha doğuda, Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-işrâk*'ı esas alınarak yazılmış olan ve Molla Mübed'e (ö. yaklaşık 1081/1670) (İşrâkî gelenekten) nisbet edilen *Debistân-ı Mezâhib*, Şehrezûrî'nin misal âlemi kavramını es geçmektedir. Buna rağmen kavram, Şah Veliyyullah'ın (ö. 1176/1762) *Hüccetullahi'l-bâliğâ*'sında (Babür Hindistanı), Ahmed Ahsâî'nin (ö. 1241/1826) *Şerhu'l-Arşıyye*'sinde (Kaçar İrani) ve Kasım Ali Ahgar Haydarâbâdî'nin (ö. 1945'ten sonra) *Nihayetü'z-zuhûr*'unda tartışılmıştır (bkz. Tablo 6.5). Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllar için birtakım isimler zikredilmiştir. Şeyh Bahâî'nin eserine dayanan Iraklı Şii Kâşifu'l-Gitâ (ö. 1945), pasajı da zikreden Rızâ Sadr (ö. 1994) ve Erdebîlî (ö. 2012) gibi kimselelerin misal âlemi anlamında değerlendirdikleri *âlem-i mikdârî* ifadesini kullanan Tabâtabâî (ö. 1981) zikredilen kişiler arasındadır. Her ne kadar öğretiler göz önünde bulundurularak yapılacak detaylı analizler açısından daha katedilmesi gereken çok yol olsa da; bölüm "metinlerarasılık" üzerine ve karşılaştırmaları tabloların (Tablo 6.1'den 6.5'e kadar) gösterdiği, muhafaza ile içselleştirme süreçleri arasındaki

karşıtlık üzerine bazı düşüncelerle sona erer. Netice itibariyle, bölüm ikiden dörde kadar olan kısım, yirmi birinci yüzyıla varana kadar âlimlerin şerh düştüğü hayal âlemi ve aslı suretler düşüncelerinin ortaya çıkışı (İbn Sînâ), yenilenmesi (Sühreverdî) ve sistematize edilmesinin (Şehrezûrî) detaylı bir çalışmasını ortaya koyması dolayısıyla çalışmanın daha ilgi çekici bölümü olarak yerini korumaktadır.

Son olarak, çalışma yararlı notlara (189-236) ve 25 yazma ile iki ek içeren bir kaynakçaya (237-55) yer verir: Eklerden ilki, edisyonu yapılmış ve hepsi İbn Kemûne'nin *Şerhu't-Telvihât*'ıyla karşılaştırılmış, Şehrezûrî'nin *Şerhu't-Telvihât*'ından (4 yazma) altı pasaj ve Sühreverdî'nin *Meşârî*'sinden (2 yazma + Corbin ed.) bir pasaj içermektedir; ikinci ek ise, zikredilen tüm isimler bu fihristte görülme de bir kişiler listesi içermektedir. Kısacası, van Lit etkileyici derecede geniş çapta bir Arapça ve Farsça şerh külliyatını gözden geçirmeyi başararak (bilgisayar destekli yazılım yardımıyla), misal âlemi ve aslı misaller düşüncelerinin on birinci yüzyıldaki kökenine ve yirmi birinci yüzyıla kadar gösterdiği gelişime dair kapsamlı bir tarihî ve felsefî açıklama sunar. Bir çeşit feragatname ile van Lit, İbnü'l-Arabî ve onun Müeyyidüddin Cendî (ö. 691/1292), Abdürrezzâk Kâşânî (ö. yaklaşık 730/1329), Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1350) ve Câmî (897/1492) gibi önde gelen şarihlerinin “dikkat çekici eksikliğine” işaret eder (173-75), ki bu boşluk onun şu anda Hollanda tarafından desteklenen “İbnü'l-Arabî'nin İslâmî Müttehâyileyi Yeniden Şekillendirmesi” ve onun hayal âlemi kavramı üzerinden şerh geleneğine dair yaptığı araştırmayla nihayet doldurulacaktır.⁵

5 Projesine dair açıklama için bakınız: <https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/36/29736.html>